

Az *Odeporicon* tehát Jagello Anna, I. Ferdinánd magyar király feleségének első ismert könyve.

Itt szeretnénk még szólni a harmadik, elveszett pergamen példányról is.¹² Ha hihetünk a régi katalógus adatainak, ebben a kötetben a nyomdászjelvény helyén, tehát a címlap alsó lapszélkeretének közepén – tipikusan azon a helyen, ahova a possessor-címer szokott kerülni –, átfestéssel a magyar címer kapott helyet. Bár arról nem szól a katalógus, hogy volt-e a magyar címer közepén fehér sas mint szív pajzs, aligha gondolhatunk mást, mint azt, hogy ez II. Ulászló király példánya volt. Egyébként is valószínű, hogy a szerző neki is adott egy díszes példányt. Ebben a kötetben tehát egy elveszett korvinát láthatunk. Minthogy azonban a drezdai példány a II. világháborúban elpusztult, most már nem nyerhetünk teljes bizonyosságot a kérdésről.

CSAPODI CSABA

Cromwell és a 18. század végi magyar nemesi mozgalom. A 18. század utolsó évtizedeiben, különösen a nyolcvanas évek derekától kezdve, számos rendőrségi hangulatjelentés tájékoztatta II. Józsefet a magyarországi viszonyokról. A magyar nemesi ellenzéki mozgalom kibontakozásával párhuzamosan különösen megnőtt az uralkodót informálni hivatott jelentések száma: 1788-ban például a török háború miatt a Délvidéken tartózkodó II. Józsefnek még a harctérre is utánaküldte Pergen gróf a magyar nemességről készített titkos jelentéseit. Ezekben többek között beszámolt Orczy József berlini, majd Podmaniczky József londoni útjáról, melyek során a Habsburgok esetleg detronizációja utáni uralkodót kerestek, porosz vagy angol herceg személyében. Tájékozódhatott az uralkodó 1789-ben Széchényi Ferenc gr. lépéseiről és a weimari herceg megnyerése érdekében kifejtett magyar próbálkozásokról is.¹

Ezekhez az eseményekhez kapcsolódik, de mégis sajátos témájú az a jelentés, amelyet Pestről 1789. november 28-i dátummal Pergen rendőrminiszterhez intéztek.² Ha e feljegyzés nem is filológiai vagy eszmetörténeti igénnyel készült, hanem nagyonis politikai érdekből, jelentősége és tartalma ma már túlmutat a szűkebb értelemben vett politikatörténeten. A „Julius” keresztnévű, de olvashatatlan vezetéknévű denúnciás – rendőri jelentésekben szokatlan módon – a magyar nemesi szabadságeszmék keletkezésének okaival foglalkozik. Ezek felsorolása és rövid elemzése során meglepő dolgokat is állít. Az általa említett négy ok közül különösen érdekesnek tűnik a legelső, amelyben Cromwell munkáinak és történetének a magyar nemesség körében állítólag elterjedt olvasására hivatkozik. A továbbiakban a szabadkőművességben, a hazai akadémiák nemzeti irányú történelmi stúdiumaiban és végül a püspökökben és az egyházban véli felfedezni a magyar nemesség szabadságtörekvéseinek legfőbb indítékait.

A bevezetőben a feljegyzés készítője arra utal, hogy e témával kapcsolatban már korábban is tett szóbeli bejelentést, ezúttal ezt írásban is összegezni kívánja. Így már említette, mik lehetnek az okai annak, hogy a magyar nemesek mindig oly mérhetetlen dühvel kergetnek egy olyan fantomot, amit ők szabadságnak neveznek.³ A kormányzattal szemben támadt nyílt elégedetlenségük és nyers, közönséges megnyilatkozásaik miatt ma már csaknem minden velük kapcsolatos érintkezés terhessé vált. A levél bevezető mondatai azzal zárulnak, hogy az itt felsorolt okok, ha nem is az egyedüliek, de bizonyára a legsúlyosabbak.

Áttérve az okok ismertetésére, a bejelentő első helyen arra a meglepő körülményre hivatkozik, hogy Cromwell történetét és írásait részben francia, részben pedig német nyelven gyakran olvassák a magyar nemesség körében.⁴ Cromwell Anglia rebellisének nevezi, aki elsőként emlegette gyakran a népszabadságot és annak hasznait. Ezeket a parlamenti jogokban és az uralkodó hatalmának korlátozásában nevezte meg. A szabadság lángra gyújtja a forró fejeket – fűzi hozzá a feljegyzés ismeretlen írója, aki szerint amint Cromwell e mozgalmat forni és a lázadást kitörni látta, élére állt a féktelen dühöngésnek és a legsúlyosabb bűnökkel, valamint Anglia törvényes királyának vérével szennyezte be magát. A denúnciás szerint ennek az embernek a karaktere alapján kikövetkeztetheti a rendőrminiszter, hogy milyen

¹² FÜSSEL: *i. m.* 87.

¹ H. BALÁZS Éva: *Bécs és Pest-Buda a régi század végén*. Bp. 1987. 298.

² Wien, Verwaltungsarchiv, Pergen Akten A/3 H 75.

³ „Wir sprachen mitsam über die Ursachen, warum doch die ungarische Edelleute mit so unaufhaltsamer Wuth nach einem Phantom, das sie Freyheit nennen, immer zujagen.” – I. h.

⁴ „Die erste ist die häufige Lesung der Geschichte und der Schriften Cromwells, die theils in französischer, theils in deutscher Sprache häufig gelesen werde.” – I. h.

vezélyesek Cromwell művei a magyar nemesek számára, akik úgyis a szabadságról fantáziálnak, magukat elnyomottaknak hiszik, és nem akarják engedni, hogy polgártársaiknak több királyuk és zsarnokuk legyen.⁵

A 17. századi angol forradalom és a puritanizmus radikális irányzata vezérének, Oliver Cromwellnek a 18. század végi magyar nemesi mozgalomra gyakorolt hatása ismeretlen a szakirodalomban. A róla szóló művek és saját beszédeinek valamint leveleinek a kiadásai nemigen szerepelnek a korabeli hazai könyvtári katalógusokban. Nem található ilyen kiadvány sem Széchényi Ferenc könyvtárának katalógusában, sem pedig Ráday Gedeon gazdag gyűjteményében.⁶ E körülmény mindenesetre óvatosságra int a bejelentés készítőjének állításait illetően, noha azt figyelembe kell venni, hogy e munkák meglétének nyilvánosságra hozatala, akár csak katalógusokban is, bizonyára nem látszott kívánatosnak.

Egyébként a 18. század folyamán valóban léteztek olyan francia és német nyelvű, Cromwellel kapcsolatos kiadások, amelyek – akár nyugati utazásaik során – a magyar nemesekhez is eljuthattak. Így pl. Cromwell levelei és beszédei 1737-ben Carde, 1743-ban pedig Nickoll kiadásában Franciaországban is megjelentek.⁷ Hollandiában 1725-ben pedig egy róla szóló mű látott napvilágot: *La Vie d'Oliver Cromwell, Lord Protecteur de la République d'Angleterre Traduit de l'anglais*. 2 tom. (La Haye, 1725.) Közvetlenül a fenti jelentés évéből való a *Précis historique sur Cromwell, suivi d'un extrait de l'Eikon Basiliké, ou Portrait du Roi... de Charles II. Par M., de l'Académie de Marseille*, 1789.

Mindenesetre a nemesi mozgalom kiéleződése idején ennek az érdeklődésnek meglehetek az indítékai. „Az angol ember szabadságáért” a feudális-monarchikus erőkkel csakúgy, mint a demokratikus tömegmozgalommal egyaránt szembeálló Cromwell emléke azért is felidézhető az Anglia felé is figyelő nemesi mozgalom egyes képviselői körében, mert emlékezhettek az angol államférfi egykori „Babylon”-elleni tervére, melynek során Bécs hatalmát az európai protestáns hatalmak: Svédország, Hollandia és II. Rákóczi György Erdélye közreműködésével készült leverni.⁸

Mindenesetre az is tény, hogy még a magyar jakobinusok irataiban is alig fordul elő Cromwell neve. Említi Laczkovics, Martinovics *Oratió*jának magyar átdolgozása egyik jegyzetében, de pejoratív módon.⁹ Martinovicsnál valamint többször szerepel az angol politikus neve. Érdekes, és a továbbiak szempontjából különösen figyelemre méltó, hogy Martinovics 1791. október elején készült emlékiratában azt írta, hogy Angliában Cromwell közreműködése révén a szabadkőművesség törölte el a monarchiát. 1794 szeptemberében, a vizsgálati fogságban készített memorandumában pedig az állította, hogy a szabadkőműves szervezetet tervei érdekében maga Cromwell hozta létre.¹⁰

Ezek után különösen figyelemre méltó, hogy a beadvány szerzője a vidéki magyar nemesség „helyesebb gondolkodásának” másik akadályát és szabadságtörökvéseinek újabb forrását éppen a szabadkőművességben véli felismerni.¹¹ A bejelentő szerint a korlátlan szabadságnak híveit ugyanaz a lángolás fűti mint az ún. Draskovits-páholy tagjait, akik a Magyarországon kívüli többi szabadkőművesről tudni sem akarnak és akiknek a nyomorúságos összeesküvése ismeretlen a többi szabadkőműves előtt.¹² Egy bizalmas barátja szerint e szabadságtörökvésüket és a függetlenség utáni vágyat Lengyelország példájától vették. Ő nem akarja másnak átengedni azt a kegyet, hogy a „gazembereknek ezt a szövetségét” megismerjék, neki kellene egyedül oda elutaznia, de e nehéz időkben az ő fizetéséből erre nem telik.

A besúgónak e szubjektív panaszával végződő második pont – Cromwell hatása után – éppen arra a hazai szabadkőműves-páholyra hivatkozik – ti. a pest-budai „Draskovich obszervanciá”-ra –, amely-

⁵ „Aus diesem Charakter des Mannes mögen Sie nun schließen, wie gefährliche Werke eines Cromwells, für die Grundelköpfe hungarischen Edelleute sind, die ohnehin von Freyheit phantasieren und sich unter Druck glaubten, weil man sich nicht mehr Könige und Despoten ihrer Mitbürger seye läßt.” – I. h.

⁶ Ezúton mondok köszönetet BENDA Kálmánnak a Ráday-gyűjteménnyel kapcsolatos szíves felvilágosításáért.

⁷ *La grande Encyclopedie*. XIII. 491.

⁸ MARCZALI Henrik: *Az angol-magyar érdekközösségről a múltban* = Századok 1919. 113–123.

⁹ BENDA Kálmán: *A magyar jakobinusok iratai*. I. Bp. 1952. 159.

¹⁰ BENDA Kálmán: *i. m.* I. 455., II. 202–203.

¹¹ „Das zweite Hinderniß der besseren Denkgungsart der hungar Landedelleute ist die verdeckte und gerichtbraute Freymaurerey.”

¹² „... von den allen anderen Freymaurern außer Hungarn nichts wissen wollen. . . . Diese elende Complete. . . durch in allen übrigen Maurerey unbekannt ist.” – I. h.

nek alapítói Londonból kaptak pátenst. Az alapítók a szabadságot és a függetlenséget tekintették legfontosabb célkitűzésüknek. A világpolgári színezetű szabadkőműves-páholyok nagy részétől a pest-budai „Nagylelkűség” páholyt éppen nemzeti irányzata különböztette meg, továbbá az a körülmény, amire a jelentés írója is utalt, hogy a külföldi szabadkőművesektől teljesen függetlenek voltak.¹³ Bizonyára ezek a tényezők indokolták, hogy a kormányzat figyelme annyira kiterjedt e páholyra és hogy a Pergen grófnak küldött jelentés oly nagy szerepet tulajdonított neki.

A magyar nemesség szabadságérszmeinek harmadik forrását e beadvány az akadémiákon folyó hazafias történelemtanításban véli felismerni. Bár a feljegyzés írója csak keveset tud erről, tényként summázza, hogy e stúdiomok a régi nemesi előjogokra és privilégiumokra mint alapvető törvényekre hivatkoznak. Szerinte elő kellene írni, hogy az akadémiákon magyar történelem helyett a világtörténelmet tanítsák.

A gróf Pergenhez készített jelentés ismeretlen szerzője végül azt állítja, hogy a magyar nemesség szabadságtörékvéseinek kibontakozásában vétkesek a püspökök és a klérus is.

A fentiekben ismertetett rendőri jelentés a „műfaj” korabeli nagyszámú képviselőjétől főleg abban különbözik, hogy nem bizonyos jelenségekre, hanem azok vélhető okaira kívánt rámutatni. Ezek között voltak nagyon reálisnak látszó (pl. a pest-budai „Draskovich páholy” szerepéről frottak) és akadt meglepő, eddigi ismereteinkhez képest merőben új tényező is. (Az 1. pontban vázolt: Cromwell műveinek állítólagos hatása.) A további kutatásnak kell majd kiderítenie, hogy a hivatkozás a denunciánsnak valamilyen eltűzött félelméből magyarázható csak, vagy pedig olyan jelenségre mutatott rá, aminek megvoltak a reális alapjai is.

KÓKAY GYÖRGY

Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság 1798-as levelesládájából. II. Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság enciklopédikus elkötelezettsége visszatükröződik levelezésében is: kezdetől fogva tudatosan törekedtek arra, hogy – a társaság röpiratainak szellemében – minél több tudományterület képviselve legyen a társaság látjainak és pártolóinak sorában. A nyelvi kérdések mellett fontos szerepet kaptak a természettudományok: például kezdetől fogva az orvostudomány több képviselője vesz részt a társaság munkájában. Az sem teljesen egyedi eset, hogy a társaság fennállása alatt egy-egy tag, munkatárs, vagy közreműködő jelentős pályamódosítást hajt végre. Soós Márton pesti egyetemi orvostanhallgató 1790–1793 közötti levelei elsősorban irodalmi, színeszi érdeklődést árulnak el; amikor néhány évi szünet után, éppen 1798-ban újra találkozunk nevével a levelezők között, komoly szaktekintélynek örvend, s az egykori ifjú álmokat cserben hagyva, orvostudományi kérdéseket boncolgat nagy elhivatottsággal. Ekkoriban az Erdélyben előforduló állapotbetegségek, járványok elismert kutatója volt dési állomáshelyén (9. sz. levél). Mihály Tamás komáromi orvos is az orvosok számát szaporítja, jöllehet e későbbi, 1798-as levele azt tanúsítja, hogy a városi közéletben is jelentős helyet vívott ki magának: a város egyik „belső tanácsosa” (1. sz. levél).

Változatlanul nagy a készülő kéziratokról, a majdani könyvekről tudósító levelek száma, s az év második felében sem csökken a történelmi vonatkozású, olykor forrásértékű levelek száma sem.

A társaság munkája Erdélyben élénk visszhangra talált a szász értelmiségiek körében is. Azok érdemelnék különös figyelmet, akik Erdély történelmi forrásainak a minél gyorsabb és pontosabb feltárását szorgalmazzák, s maguk is hozzájárulnak e szakterület fejlesztéséhez. Közöttük többen vannak, akik anyanyelvi szinten ismerik a magyar nyelvet, mások kevésbé vagy egyáltalán nem, ők közvetítőként a latint használják, vagy a saját nyelvüket, a németet. A társaság leveles gyűjteményében nagyszámú nem magyarul (főleg németül, latinul) írt levél maradt fenn, ezek csaknem teljesen kiadatlanok még. Az itt közölt levelekből háromnak az írója erdélyi szász: Binder János (Nagyszébenből, 5. sz. levél), Heydendorff Mihály (3. sz. levél) és Krausz András (6. sz. levél). Medgyesről leveleznek a társasággal

A három szerző közül tartósabb és szorosabb kapcsolatot a társasággal Heydendorff Mihály alakított ki, aki ifjúként a marosvásárhelyi református kollégiumban tanult, s akinek két évvel korábban, 1796-ban egy kisebb dolgozata megjelent a társaság kiadványában (A Magyar Nyelvmívelő Társaság Munkái).

Tulajdonképpen a társaság teljes, valódi működési koordináta-rendszere csak akkor lesz pontossággal bemérhető, ha majd kötetekben együtt lesz a társaság teljes levelezési anyaga, vagy legalábbis a hallatlata-

¹³ MÁLYUSZ Elemér: *Sándor Lipót főherceg nádor iratai*. Bp. 1926. 9–10.; H. BALÁZS Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus*. Bp. 1967. 20.